

ROCZNIK TOMISTYCZNY 5 (2016)

Profesorowi Mieczysławowi Gogaczowi
w dziewięćdziesięciolecie urodzin

ROCZNIK TOMISTYCZNY

5 (2016)

ΘΩΜΙΣΜΟΣ ΤΑ ΧΡΟΝΙΚΑ
ANNARIUS THOMISTICUS
THOMISTIC YEARBOOK
THOMISTISCHE JAHRBUCH
ANNUAIRE THOMISTIQUE
ANNUARIO TOMISTICO
TOMISTICKÁ ROČENKA

ROCZNIK TOMISTYCZNY

5 (2016)

Naukowe Towarzystwo Tomistyczne
WARSZAWA

KOMITET REDAKCYJNY / EDITORIAL BOARD:

Michał Zembrzusi (sekretarz / secretary), Maciej Słęcki, Magdalena Płotka (zastępca redaktora naczelnego / deputy editor), Anna Kazimierczak-Kucharska, Dawid Lipski, Izabella Andrzejuk, Artur Andrzejuk (redaktor naczelny / editor-in-chief)

RADA NAUKOWA / SCIENTIFIC COUNCIL:

Adam Wielomski, Stanisław Wielgus, Antoni B. Stępień, Sławomir Sobczak, Arkady Rzegocki, Andrzej Maryniarczyk, Marcin Karas, Krzysztof Kalka, Marie-Dominique Goutierre, Mieczysław Gogacz, Paul J. Cornish, Mehmet Zeki Aydin, Artur Andrzejuk, Anton Adam.

RECENZENCI / REVIEWERS

Antoni B. Stępień, Paul J. Cornish, Tomasz Pawlikowski, Marie-Dominique Goutierre, Piotr Mazur, Grzegorz Hołub, Andrzej Jonkisz, Marek Prokop

REDAKCJA JĘZYKOWA / LANGUAGE EDITORS

Elżbieta Pachciarek (j. polski), Bernice McManus-Falkowska, Magdalena Płotka (j. angielski), Hildburg Heider (j. niemiecki), Christel Martin, Iwona Bartnicka, (j. francuski), Michał Zembrzusi (greka, łacina)

PROJEKT OKŁADKI

Mieczysław Knut

OPRACOWANIE GRAFICZNE, SKŁAD I ŁAMANIE

Maciej Głowacki

© Artur Andrzejuk / Naukowe Towarzystwo Tomistyczne (wydawca / editor)

Warszawa 2016

ISSN 2300-1976

Rocznik Tomistyczny ukazuje się dzięki pomocy Jacka Sińskiego

Redakcja Rocznika Tomistycznego

ul. Klonowa 2/2 05-806 Komorów POLSKA

Druk i dystrybucja:

WYDAWNICTWO von borowiecky

05-250 Radzymin

ul. Korczaka 9E

tel./fax (0 22) 631 43 93, tel. o 501 102 977

www.vb.com.pl e-mail: ksiegarnia@vb.com.pl

WYDAWNICTWO
von borowiecky

Spis treści

Od Redakcji.....	11
Mieczysław Gogacz.....	13
Arkady Rzegocki Professor Wojciech Falkowski – Sarmatian and gentleman	17
Ignacy Dec Z moich spotkań z prof. Mieczysławem Gogaczem.....	21
Maciej Stęcki Wykaz publikacji profesora Mieczysława Gogacza z lat 2006-2014 oraz uzupełnienia i poprawki do wykazu z lat 1998-2001.....	29
Mieczysław Gogacz Qu'est-ce que la réalité?	33
Artur Andrzejuk Koncepcja istnienia w ujęciu Mieczysława Gogacza. Przyczynek do dziejów formowania się tomizmu konsekwentnego	45

Rozprawy i artykuły

Michał Zembrzuski Prawda o intelekcie. Mieczysława Gogacza rozumienie intelektu możliwościowego i czynnego	75
Agnieszka Gondek Pedagogika Mieczysława Gogacza – propozycja realistycznego wychowania i wykształcenia na tle współczesnej pedagogiki zorientowanej idealistycznie	91
Ewa A. Pichola Niekonsekwentne serce fenomenologa wobec serca konsekwentnego tomisty. Porównanie koncepcji serca Dietricha von Hildebranda z mową i słowem serca Mieczysława Gogacza.....	113
Bożena Listkowska Stosunek do samego siebie a poczucie szczęścia w ujęciu Ericha Fromma i Mieczysława Gogacza. Studium porównawcze	131
Michał Głowala Istnienie i życie. Uwagi na marginesie zasady <i>vivere viventibus est esse</i>	149
Richard Zan Gott ist die Umwelt des Menschen. Über die Gotteserkenntnis nach Thomas von Aquin.....	165
Artur Andrzejuk Problem źródeł Tomaszowej koncepcji esse jako aktu bytu	173
Magdalena Płotka Tomasz z Akwinu o życiu czynnym i kontemplacyjnym	189
Izabella Andrzejuk L'amitié dans les textes de Thomas d'Aquin.....	203

Paulina Biegaj	
„Serca świętych zwrócone ku prawu Bożemu”. Biblijno-filozoficzne podstawy wykładni prawa Bożego w nauce św. Tomasza z Akwinu	219
Grzegorz Hołub	
Potencjalność embrionu a koncepcja duszy ludzkiej.....	235
Jacek Grzybowski	
Czy relacja – najślabszy rodzaj bytowości w metafizyce św. Tomasza – może stanowić fundament realnego bytu narodu?	247
Anna Mandrela	
Krytyka koncepcji reinkarnacji w <i>Summa contra Gentiles</i> św. Tomasza z Akwinu	263
Kamil Majcherek	
Tomasz z Akwinu i William Ockham o celowości świata natury.....	277
Dawid Lipski	
Problematyka istnienia i istoty w poglądach Tomasza z Sutton.....	291
Tomasz Pawlikowski	
Problem subsystemy w <i>Logice</i> Marcina Śmigleckiego	305
Jan Pociąg	
Piotra Semenienki próba odnowy filozofii klasycznej.....	329
Maria Bouzyk	
Jacek Woroniecki o modlitwie jako czynnika doskonalącym naturę człowieka.....	357

Sprawozdania i recenzje

Anna Kazimierczak-Kucharska	
Warszawscy tomiści na X Polskim Zjeździe Filozoficznym – Poznań, 15-19 września 2015 roku.....	377
Piotr Roszak	
Sprawozdanie z 5. Międzynarodowej Konferencji <i>The Virtuous Life. Thomas Aquinas on the Theological Nature of Moral Virtue</i> , Thomas Institute, Utrecht (Holandia) 16-19 grudnia 2015 r	383
Michał Zembruski	
Sprawozdanie z sympozjum ku czci św. Tomasza z Akwinu w rocznicę jego śmierci – 9 marca 2016 roku	389
Izabella Andrzejuk	
Tomizm na konferencji <i>Filozoficzne aspekty mistyki</i> – 15 kwietnia 2016.....	393
Artur Andrzejuk	
Tomizm fenomenologizujący Antoniego B. Stępnia. Recenzja: 1) A. B. Stępień, <i>Studia i szkice filozoficzne</i> , t. 1, do druku przygotował A. Gut, Lublin 1999; 2) A. B. Stępień, <i>Studia i szkice filozoficzne</i> , t. 2, do druku przygotował A. Gut, Lublin 2001; 3) A. B. Stępień, <i>Studia i szkice filozoficzne</i> , t. 3, do druku przygotował R. Kryński, Lublin 2015	397
Dawid Lipski	
Recenzja: Tomasz z Akwinu, <i>Komentarz „O pamięci i przypominaniu”</i> , przekład i opracowanie Michał Zembruski, w: <i>Opera philosophorum medii aevi. Textus et studia</i> , t.13, Warszawa 2012.	407

Artur Andrzejuk

Recenzja: Michał Zembrzusi, *Od zmysłu wspólnego do pamięci i przypominania. Koncepcja zmysłów wewnętrznych w teorii poznania św. Tomasza z Akwinu*, Wydawnictwo Campidoglio, Warszawa 2015, stron 324.....411

Artur Andrzejuk

Un « thomisme gay » du Père Oliva. Recenzja: Adriano Oliva, *Amours. L'Église, les divorcés remariés, les couples homosexuels*, Paris 2015, pp 166. 417

Artur Andrzejuk

Recenzja: Arkadiusz Gudaniec, *Paradoks bezinteresownej miłości. Studium z antropologii filozoficznej na podstawie tekstów św. Tomasza z Akwinu*, Lublin 2015. 427

Artur Andrzejuk

Recenzja: Paweł Gondek, *Projekt autonomicznej filozofii realistycznej. Mieczysława A. Krąpca i Stanisława Kamińskiego teoria bytu*, Lublin 2015, ss. 316.....433

Polemiki i dyskusje

Kilka słów o tomizmie konsekwentnym, jego historii i głównych założeniach z prof. Mieczysławem Gogaczem rozmawia Bożena Listkowska..... 441

Piotr Moskal

Kilka uwag w związku z recenzją dr Izabelli Andrzejuk mojej książki *Traktat o religii*.....447

Izabella Andrzejuk

Odpowiedź na uwagi ks. prof. Piotra Moskala odnośnie do recenzji książki: *Traktat o religii*..... 455

Nota o autorach.....463

Table of Contents

Editorial	11
Mieczysław Gogacz.....	13
Arkady Rzegocki Professor Wojciech Falkowski - Sarmatian and gentleman.....	17
Ignacy Dec From my meetings with prof. Mieczyslaw Gogacz	21
Maciej Stęcki List of publications of Professor Mieczyslaw Gogacz in 2006-2014 as well as additions and amendments to the list of 1998-2001	29
Mieczysław Gogacz What is reality?	33
Artur Andrzejuk The Conception of Existence According to Mieczyslaw Gogacz. A Contribution to the History of Consequential Thomism's Formation	45

Dissertations and articles

Michał Zembrzusi Truth about intellect. Understanding of possible and agent intellect in the thought of Mieczysław Gogacz.....	75
Agnieszka Gondek Pedagogy of Mieczyslaw Gogacz - a proposal of realistic education in the context of idealistically oriented modern pedagogy.....	91
Ewa A. Pichola Inconsequent Heart of the Phenomenologist in the light of Consequent Heart of the Thomist. Comparison of Dietrich von Hildebrand's Concept of the Heart to Mieczysław Gogacz's Speech and Voice of the Heart	113
Bożena Listkowska Attitude towards self and the sense of happiness according to Erich Fromm and Mieczyslaw Gogacz. Comparative study.....	131
Michał Głowala Actual Existence and Life. Some Remarks on <i>vivere viventibus est esse</i>	149
Richard Zan God as the environment for man. The knowledge of God in account of St. Thomas Aquinas.....	165
Artur Andrzejuk The Problem of Sources of Thomas' Concept of esse as the Act of Being	173
Magdalena Płotka Thomas Aquinas on active and contemplative life	189
Izabella Andrzejuk Friendship (<i>amicitia</i>) in Thomas Aquinas' texts	203

Paulina Biegaj	
"The hearts of the saints turned to the law of God." Biblical - philosophical basis of interpretation of the law of God in the philosophy of St. Thomas Aquinas.....	219
Grzegorz Hołub	
The Potentiality of Embryo and the Concept of Human Soul	235
Jacek Grzybowski	
Can relation that has the weakest kind of being in St. Thomas' metaphysics constitute a foundation for the real being of a nation?	247
Anna Mandrela	
Critique of the theory of reincarnation in <i>Summa contra Gentiles</i> by St. Thomas Aquinas.....	263
Kamil Majcherek	
Thomas Aquinas and William of Ockham on the purposefulness of the natural world	277
Dawid Lipski	
The problem of the existence and essence in the views of Thomas of Sutton.....	291
Tomasz Pawlikowski	
The problem of Subsistence in <i>The Logic</i> of Marcin Śmiglecki.....	305
Jan Pociąg	
Piotr Semenenko's Attempt of Renewing of Classical Philosophy	329
Maria Boużyk	
Jacek Woroniecki on Prayer as a Factor Improving Human Nature	357

Reports and Reviews

Anna Kazimierczak-Kucharska	
Warsaw Thomists on the X Polish Congress of Philosophy - Poznan, 15-19 September 2015.....	377
Piotr Roszak	
Report of the 5th International Conference „The Virtuous Life. Thomas Aquinas on the Theological Nature of Moral Virtue”, Thomas Institute, Utrecht (Netherlands), 16-19 December 2015.	383
Michał Zembrzusi	
The report of the symposium in honor of St. Thomas Aquinas on the anniversary of his death - 9 March 2016	389
Izabella Andrzejuk	
Thomism at the conference “Philosophical aspects of mysticism” - 15 April 2016.....	393
Artur Andrzejuk	
Phenomenologising Thomism of Antoni B. Stepien. Review: 1) A. B. Stepien, <i>Philosophical Studies and Sketches</i> , ed. A. Gut, vol. 1, Lublin 1999; 2) A. B. Stepien, <i>Philosophical Studies and Sketches</i> , ed. A. Gut, vol. 2, Lublin 2001; 3) A. B. Stepien, <i>Philosophical Studies and Sketches</i> , ed. R. Kryński, Vol. 3, Lublin 2015.	397

Dawid Lipski	
Review: Thomas Aquinas, <i>Commentary on "The memory and remembering"</i> , transl. Michał Zembrzuski in <i>Opera philosophorum medii aevii. Textus et studia</i> , vol.13, Warsaw 2012.....	407

Artur Andrzejuk	
Review: Michał Zembrzuski, <i>From common sense to the memory and recollection. The concept of internal sense in the theory of knowledge of St. Thomas Aquinas</i> , Campidoglio, Warsaw 2015, pp. 324.....	411

Artur Andrzejuk	
Un « thomisme gay » du Père Oliva. Review: Adriano Oliva, <i>Amours. L'Église, les divorcés remariés, les couples homosexuels</i> , Paris 2015, pp. 166.	417

Artur Andrzejuk	
Review: Arkadiusz Gudaniec, <i>Paradox of selfless love. The study of philosophical anthropology in texts of St. Thomas Aquinas</i> , Lublin 2015.....	427

Artur Andrzejuk	
Review: Paweł Gondek, <i>Project of autonomous realistic philosophy. Mieczysław A. Krąpiec's and Stanisław Kaminsky's theory of being</i> , Lublin 2015, pp. 316..	433

Controversy and Discussions

A few words on consequent Thomism, its history and the major assumptions - Bożena Listkowska is interviewing Professor Mieczysław Gogacz.....	441
---	-----

Piotr Moskal	
Some remarks on Izabella Andrzejuk's review of my book <i>Treaty on religion</i>	447

Izabella Andrzejuk	
The response of the remarks of Fr. prof. Piotr Moskal regarding the review of the book: <i>The Treatise on Religion</i>	455

Note about authors.....	463
-------------------------	-----

Potencjalność embrionu a koncepcja duszy ludzkiej

Słowa kluczowe: embrion, dusza, animacja, potencjalność, Arystoteles, Tomasz z Akwinu

Wprowadzenie

Dyskusja wokół potencjalności embrionu (i płodu) odnosi się do bardzo ważnej kwestii związanej z początkiem ludzkiego życia. W istocie jest to spór o zagadnienie zupełnie fundamentalne, dotyczące najbardziej podstawowego dynamizmu człowieka i osoby w pierwszych stadiach jej istnienia. Generalnie rzecz biorąc, debaty wokół potencjalności prowadzone są w różnych nurtach filozoficznych, dlatego ustalenia, do któ-

rych się dochodzi są zróżnicowane. W obrębie współczesnej bioetyki podstawowa linia podziału przebiega między naturalizmem a personalizmem ontologicznym¹. W ramach tego artykułu akcent będzie położony tylko na to drugie stanowisko i na problemy w rozumieniu potencjalności, które pojawiają się sporach pomiędzy personalistami odwołującymi się do tradycji arystotelesowsko-tomistycznej.

Ks. dr hab. Grzegorz Hołub, prof. Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II w Krakowie (Wydział Filozoficzny).

¹ Na temat kwestii potencjalności embrionu w naturalizmie zob. G. Hołub, *Dyskusje wokół potencjalności osoby w naturalizmie*, w: *Dynamizm – dynamizm ludzki – dynamizm osobowy*, red. P. S. Mazur, Kraków 2014, s. 109-121. O poglądach w ramach tego ujęcia pisze również: W. Galewicz, *Status ludzkiego zarodka a etyka badań biomedycznych*, Kraków 2013, s. 144-172.

Genezą trudności stanowiska personalistycznego w rozumieniu potencjalności embrionu jest niejasność związana z tak zwaną kwestią animacji. Niejasność ta ma swoje źródło w doktrynie Arystotelesa, a łączy się z koncepcją trójpodziału duszy i animacji sukcesywnej. Niektórzy twierdzą, że nawet wielki arystotelik średniowiecza, Tomasz z Akwinu, nie wyjaśnił tej kwestii w sposób zadowalający, pozostawiając

swoim następcom istotne wątpliwości. Celem tego artykułu nie jest szczegółowa prezentacja i analiza wszystkich interpretacji, które pojawiły się w tradycji arystotelesowsko-tomistycznej. Chodzi raczej o poddanie krytycznemu namysłowi jednej linii rozumowania, która prowadzi do wniosku o animacji równoczesnej, a następnie o ukazanie, jaki ma ona wpływ na rozumienie potencjalności embrionu.

Arystoteles i Tomasz o początkach życia

Koncepcja duszy zajmowała istotne miejsce w debatach prowadzonych w filozofii starożytnej i średniowiecznej. Myślicielem, który dokonał istotnego wkładu w rozumienie duszy był Arystoteles. W swoim dziele *O duszy* przedstawił on ogólną koncepcję tej kategorii². Natomiast w pozycji *O rodzeniu się zwierząt* Stagiryta przedstawia teorię duszy w relacji do empirycznych początków życia. W świetle przedstawionego tam wykładu, embrion otrzymuje najpierw duszę wegetatywną, właściwą dla istnienia roślinnego. Umożliwia ona takie czynności jak odżywianie i wzrost. Następnie embrion uzyskuje duszę zmysłową, dysponującą go do ruchu, odczuwania i reakcji na bodźce. Na tym etapie animacji, życie nabiera cech życia zwierzęcego: embrion staje się pewnego typu zwierzę-

ciem. W końcu uformowany człowiek otrzymuje duszę rozumną³. Arystoteles zauważa, że nie pochodzi ona od któregoś z rodziców czy z przemian materialnych, jak można orzekać o dwu wcześniejszych stadiach, ale jest dana z zewnątrz. Filozof nie określa jej genezy, choć stwierdza że dusza intelektualna ma charakter boski⁴. Na ogół przyjmuje się, że płód męski jest animowany duszą rozumną w dniu 40, a żeński w dniu 90, choć sam filozof starożytny nigdy wprost nie ustalił tych progów czasowych. Stąd ostatnio pojawiła się inna interpretacja tej kwestii, kładąca akcent na dzień 7⁵. W naszych rozważaniach zajmujemy się jednak tą pierwszą interpretacją, ponieważ ona wywołała szerokie echo w myśli późniejszych filozofów.

² Tutaj znajdujemy wypowiedź Stagiryty, która pozwala mówić o trójpodziale duszy: „ale dusza jest właśnie tym, dzięki czemu przede wszystkim żyjemy, spostrzegamy i myślimy”. Zob. Arystoteles, *O duszy*, tłum. P. Siwek, Warszawa 1988, II, 2, 414a.

³ Moment animacji za pomocą duszy rozumnej nie oznacza momentu jej aktualizacji. Jest ona dana potencjalnie, natomiast jej ujawnienie – według Arystotelesa – to pierwszy albo drugi rok życia.

⁴ Arystoteles, *O rodzeniu się zwierząt*, tłum. P. Siwek, Warszawa 1979, II, 736-740.

⁵ A. Muszala, *Embrion ludzki w starożytnej refleksji teologicznej*, Kraków 2009, s. 109nn.

To rozumienie duszy naturalnie kieruje nasze spojrzenie na zagadnienie potencjalności. Jeśli dusza jest zasadą życia, zasadą organizującą istnienie człowieka, to jej doskonałość będzie określała podstawowy dynamizm, zwany potencjalnością. I tak dusza wegetatywna będzie ograniczała dynamizm danego istnienia do podstawowych funkcji biologicznych, jak wspomniane powyżej odżywianie i wzrost. Dusza sensorywna uzyska zdolność do generowania ruchu, odczuwania i reakcji na pojawiające się bodźce. Natomiast dusza rozumna stanie się podstawą dla całego życia umysłowego i duchowego jednostki. W świetle teorii następstwa dusz możemy powiedzieć, że mamy do czynienia z postępującą, to znaczy wzrastającą potencjalnością danego istnienia. Tak więc możliwość kolejnej postaci duszy jest czymś jakościowo wyższym.

Tomasz z Akwinu przejął wiele elementów myślenia Arystotelesa. Wydaje się, że zaakceptował również doktrynę o początku życia ludzkiego. Nie istnieje oczywiście traktat, w którym średniowieczny filozof przedstawiłby rozumienie tej kwestii, w sposób jasny i wyczerpujący. Mamy tylko dostęp do fragmentów, w których Akwinata podejmuje zagadnienie początków życia, a najważniejszym z nich wydaje się być ten z *Sumy teologicznej*. W części I, w zagadnieniu 118, artykułach 1 i 2 spotykamy się z dywagacjami filozofa na temat animacji. Średniowieczny myśliciel rozpoczyna je od rozważenia koncepcji Arystotelesa i innych filozofów, którzy komentowali teksty Stagiryty. Tomasz

wypowiada parę uwag, które mogą być istotne dla naszych rozważań. Przypatrzmy się niektórym.

Przed wszystkim myśliciel ten odrzuca możliwość powstania duszy umysłowej z postaci wcześniejszych. Skoro ta pierwsza jest zdolna do czynności niematerialnych, jej geneza nie może tkwić w materii. Dusza intelektualna pochodzi z zewnątrz, a nie jest przekazywana przez rodzica (co można byłoby utrzymywać o duszy wegetatywnej i sensorywnej). Tomasz, w przeciwieństwie do Arystotelesa, podaje precyzyjną genezę duszy rozumnej, a mianowicie wskazuje, że została ona stworzona przez Boga.

Po drugie, może się wydawać, że Tomasz przyjmuje logikę Arystotelesa i opowiada się za koncepcją następstwa dusz. Sugestię taką może nieść fragment, gdzie myśliciel średniowieczny wskazuje, że doskonalsza postać duszy zawiera w sobie funkcje postaci mniej doskonałych. Zaistnienie wyższej postaci duszy oznacza, że wnosi ona coś nowego i przejmując funkcje tej niższej. Tak więc dusza sensorywna pełni funkcje sensorywne i wegetatywne; natomiast ta rozumna obejmuje funkcje wegetatywne, sensorywne i rozumne. Następujące sformułowanie Akwinaty może utwierdzić nas w przekonaniu, że dusza rozumna dana jest na końcu procesu animacji: „Bóg stwarza duszę umysłową na końcu powstawania-rodzenia człowieka po zaniku form poprzednich – dusza ta jest zarazem zmysłową i wegetatywną”⁶.

Po trzecie, w innym miejscu Tomasz wydaje się kwestionować możliwość następstwa dusz. W swoich rozważaniach

⁶ Tomasz z Akwinu, *Suma teologiczna*, t. VIII, tłum. P. Belch, Londyn 1960, I, z. 118, a. 2.

wyklucza on sytuację, w której następowaloby dodawanie form substancjalnych -dusz. Tak więc, dodanie formy substancjalnej sensorywnej do wegetatywnej prowadzi do zmiany doskonałości, czyli oznacza przejście danej jednostki do innego gatunku. Podobnie będzie z dodaniem formy rozumnej. Taka ewentualność nie znajduje akceptacji w oczach Akwinaty. Nie można w trakcie swojego rozwoju parokrotnie zmieniać przynależności gatunkowej, czyli na początku być istnieniem zbliżonym do rośliny, następnie jakimś nieokreślonym typem

zwierzęcia, aby w końcu stać się istotą rozumną – człowiekiem.

Przedstawione uwagi Tomasza nie dają nam jednak jasnego poglądu na jego stanowisko, co do statusu wczesnego embrionu. Jego wypowiedzi są niejasne i mogą sugerować interpretacje, które się wykluczają. Stąd powstał podział pośród komentatorów Akwinaty na tych, co opowiadają się za animacją opóźnioną, i na tych, którzy utrzymują pogląd o animacji równoczesnej. Rozpocznijmy od koncepcji uznającej animację opóźnioną.

Interpretacje teorii początków życia w tradycji arystotelesowsko-tomistycznej

Koncentracja na przywołanych powyżej fragmentach teorii Arystotelesa i Tomasza doprowadziła niektórych filozofów do wysunięcia tezy o opóźnionej albo gradualnej animacji wczesnego życia ludzkiego. Jako przykład możemy tu wskazać na poglądy Normana Forda⁷, Tadeusza Ślipki⁸ czy Krzysztofa Wojcieszka⁹. Ciekawe rozwinięcie tej interpretacji przedstawia amerykański bioetyk Joseph Donceel. Idąc za Arystotelesem i Tomaszem z Akwinu, przyjmuje on tezę, że istnienie ludzkie otrzy-

muje duszę w momencie zaistnienia. Jednak bioetyk ten dodaje zarazem, że dusza jako czynnik formalny (forma substancjalna) jest proporcjonalna do materii, którą ożywia. Dana postać duszy pojawia się w ciele, kiedy jest ono przygotowane na jej przyjęcie, czyli kiedy osiągnęło odpowiedni stopień organizacji. Tak więc to ten stopień organizacji cielesno-materialnej wyznacza między innymi to, czy wyższa postać duszy może w nim zaistnieć. W świetle tego stanowiska jest oczywiste, że wczesny em-

⁷ Poglądy swoje na ten temat przedstawił w: N. M. Ford, *Kiedy powstałem? Problem początku jednostki ludzkiej w historii, filozofii i w nauce*, tłum. W. J. Popowski, Warszawa 1995, s. 68nn. Powtórzył je również w okresie późniejszym w: *The Prenatal Person. Ethics from Conception to Birth*, Oxford 2002, s. 63n.

⁸ Tezy za opóźnioną animacją zawarte są w następujących pozycjach: T. Ślipko, *Granice życia. Dylematy współczesnej bioetyki*, Kraków 1994, s. 107-122; czy też w innej jego pozycji: *Zarys etyki szczegółowej. Etyka osobowa*, (t. I, Kraków 2005, s. 241-244), gdzie stwierdza: „(...) nie można z góry wykluczyć możliwości, że zespolenie ducha z ciałem dokonuje się w jakimś późniejszym terminie”, tamże, s. 234.

⁹ K. A. Wojcieszek, *Stworzony i zrodzony. Metafizyczne wyjaśnienia biologicznego konstituowania się człowieka w poglądach św. Tomasza z Akwinu – próba aktualizacji*, Warszawa 2000, s. 122n.

brion nie posiada zmysłów zdolnych do odczuwania, a tym bardziej mózgu, który umożliwiłby procesy mentalne. Stąd należy uznać, że jedyne co posiada to postać duszy wegetatywnej¹⁰. Dopiero w trakcie rozwoju, kiedy będzie wyłaniała się stopniowo odpowiednia „baza” empiryczno-biologiczna, embrion nabędzie zdolności do przyjęcia wyższych postaci duszy.

Oczywiście interpretacja ta może napotkać poważne trudności wewnętrzne. Będą się one łączyły głównie z precyzyjnym wyznaczeniem granicy pomiędzy jedną postacią duszy a drugą. Chodzi o problem rozwoju organów, które wa-

runkują biologicznie manifestację pewnych doskonałości. Jak wiemy z biologii rozwoju, nie pojawiają się one nagle, tylko są efektem pewnego procesu rozwojowego. I tak na przykład mózg, choć ma swoje początki na bardzo wczesnych etapach rozwoju, to jednak swojego dojrzałego funkcjonowania nie ujawnia w okresie prenatalnym. Można nawet powiedzieć, że jego zaawansowane funkcjonowanie nie jest typowe dla okresu tuż ponatalnego. Jeśli więc dusza rozumna wyodrębnia człowieka jako szczególne istnienie (istotę rozumną), to wskazanie, kiedy mamy do czynienia z jego początkami, może być kłopotliwe¹¹.

Koncepcja duszy u Arystotelesa i Tomasza z Akwinu

Przedstawiona powyżej koncepcja animacji opóźnionej zakłada, że tak Stagiryta, jak i Akwinata odwoływali się do tego samego pojęcia duszy. Albo inaczej: Tomasz przejął całkowicie rozumienie tego formalnego elementu od Arystotelesa. Istnieją jednak uzasadnione racje, aby zakwestionować to przekonanie. Najpierw jednak należy zastanowić się, co Tomasz chciał zakomunikować w omawianym fragmencie *Sumy teologicznej*. Dylemat dotyczy tego, czy myśliciel ten rzeczywiście przeprowadził tam swój własny wykład na temat animacji embrionu.

Andrzej Maryniarczyk zwraca uwagę, że *Sumy teologicznej* nie można odczytywać jako jednego wielkiego wykla-

du poglądów Akwinaty. W niej to znajdują się również teksty, w których referuje on poglądy innych i polemizuje z nimi. Przykładem tego jest właśnie zagadnienie 118, z pierwszej części *Sumy teologicznej*. Szczególnie artykuł 2, z którego pochodzą kontrowersyjne zapisy, ma na celu rozważenie poglądu czy dusza rozumna pochodzi z nasienia męskiego. Myśliciel ten rozważa czy można utrzymać pogląd, w świetle którego intelekt byłby funkcją materii i przekazanie elementu materialnego rodzica byłoby równoznaczne z przekazaniem elementu niematerialnego. Odpowiedź, której udziela, jest oczywiście negatywna. Jednak widzimy zrazem, że w odpowiedzi tej nie chodzi o dokładne

¹⁰ J. Donceel, *Immediate Animation and Delayed Hominization*, „Theological Studies” (1970) 31, s. 79n.

¹¹ Oczywiście można przyjąć, podobnie jak Arystoteles, że dusza rozumna dana jest najpierw potencjalnie. Ale wtedy i tak należy ustalić jakiś moment w długim procesie rozwoju mózgu, który określa ten wydarzenie, to znaczy moment przyjęcia tej postaci duszy.

potwierdzenie czy odrzucenie teorii następstwa dusz¹².

Należy następnie zaznaczyć, że nie jest prawdą jakoby Tomasz bezkrytycznie przejął Arystotelesowską koncepcję duszy. Filozof starożytny rozumiał ją jako element formalny, który obok materialnego tworzy substancję ożywioną. Dusza jest tu po prostu elementem złożenia, *compositum*. Jak zauważa Maryniarczyk, Tomasz z Akwinu pojmował ją jako „substancję niepełną, przyporządkowaną do ciała, bytującą samodzielnie i udzielającą istnienia ciału, z którym tworzy człowieka”¹³. Jednak co istotnie różni myśliciela średniowiecznego od starożytnego, to pojmowanie duszy jako pierwszego aktu istnienia bytu, bez którego istota ożywiona w ogóle nie istnieje. Jak dodaje Andrzej Maryniarczyk: „tak pojęta dusza ludzka, jako akt istnienia człowieka, nie może być pochodną materii czy formy ani też nie może być wynikiem samego złożenia bytu z formy i materii”¹⁴.

Tomasz nie potwierdza teorii o istnieniu wielu dusz w odniesieniu do tej samej jednostki. Dusza – w jego przekonaniu – jest jedna, choć ma liczne władze. Są one następujące: wegetatywne, zmysłowe, pożądawcze, umysłowe oraz ruchowe. Rozum jest w ujęciu tego filozofa jedną z władz duszy, a nie jakimś osobnym, zewnętrznym czynnikiem. Władze owe są od siebie zależne i ta zależność może być dwójaka: z punktu wi-

dzenia doskonałości oraz według kolejności powstawania, czyli następstwa czasowego. Wszystkie jednak władze mają swój podmiot. Jak powie Maryniarczyk: „tym podmiotem jest dusza ludzka, bez której żaden embrion nie może się organizować. A zatem nic nie może zostać zaktualizowane, co wprawdzie nie było w możliwości”¹⁵.

Duszy człowieka nie można ujmować jako czegoś co „wchodzi” do człowieka z zewnątrz czy też jest generowane od wewnątrz, sukcesywnie niosąc ze sobą różne doskonałości. Dusza bowiem jest i formą substancjalną, i pierwszym aktem istnienia¹⁶. Bez niej nie ma jednostki ludzkiej, nie ma osoby ludzkiej. O duszy należy raczej orzekać w kategoriach zasady wyłączonego środka: dusza istnieje, ożywia i formuje daną jednostkę ludzką, ale nie istnieje, co jest równoznaczne z nieistnieniem człowieka. W świetle tego myślenia niewiarygodna jest teza, że może istnieć organizm ludzki jako jakiś byt przedludzki albo nie w pełni ludzki. W przypadku embrionu ludzkiego należy więc wykluczyć stadium, które określa się we współczesnej bioetyce mianem „przed-embrionu” (*pre-embryo*), nawet jakby rozumieć go jako istnienie dążące do stania się embrionem w późniejszym okresie. Chodziłoby tu o tak zwaną koncepcję istnienia-ku-embrionalnego (*proembryo*), jak nazwie je Norman Ford¹⁷.

¹² A. Maryniarczyk, *Spór o opóźnioną animację. Prawdziwy czy pozorny problem? w: Wokół genezy człowieka*, red. P. S. Mazur, Kraków 2013, s. 73.

¹³ Tamże, s. 67.

¹⁴ Tamże, s. 68n.

¹⁵ Tamże, s. 70.

¹⁶ Precyzyjnie rzecz biorąc należy powiedzieć, że dusza udziela ciału pierwszego aktu istnienia.

¹⁷ N. M. Ford, *The Prenatal Person. Ethics from Conception to Birth*, dz. cyt., s. 67.

Funkcje duszy a istnienie embrionu

W Arystotelesowskiej koncepcji trójpodziału dusz i ich następstwa istniała jeszcze jedna trudność. Otóż nierozstrzygnięta była kwestia koordynacji całego procesu animacji. Skoro dusza wegetatywna dana była wraz z nasieniem ojca, po niej następowała sensorywna i w końcu rozumna, to niejasne pozostawało wytłumaczenie mechanizmu przechodzenia od jednego stadium do drugiego, od jednej duszy do drugiej. Różnice jakościowe występujące pomiędzy duszą wegetatywną, sensorywną i rozumną, nie pozwalały na postawienie tezy, że niższa, mniej doskonała postać powoduje zaistnienie postaci wyższej¹⁸. Patrick Lee prezentując krytykę myślenia Arystotelesa i jego kontynuatorów, wskazał, że pojęcie duszy, którym się posługiwali, odwoływało się do jednej tylko jej cechy, a mianowicie do jej funkcji synchronicznej, zapominając o drugiej ważnej funkcji, którą ten bioetyk określa mianem diachronicznej¹⁹.

Funkcja synchroniczna łączy się z mechanizmem rozwoju na określonym poziomie doskonałości. Tak więc w przypadku poziomu wegetatywnego będzie chodziło o rozwój i manifestację właściwości dotyczących tego stadium. Za pomocą dzisiejszej terminologii moglibyśmy go określić mianem metabolizmu energetycznego. Poziom sensorywny to rozwój i manifestacja zdolności do odczuwania, reagowania na bodźce, i zdol-

ności ruchowej. Poziom rozumny to z kolei rozwój zdolności mentalnych i wolitywnych (racjonalna wola). Jeśli przyjmujemy, że dane istnienie jest na określonym poziomie, to fakt pojawiania się właściwych mu doskonałości jest generowany przez funkcję synchroniczną, choć zarazem jest on w pewnym sensie uwarunkowany kwestią warunków zewnętrznych i zwykle jest rozciągnięty w czasie.

Funkcja diachroniczna to przechodzenie na kolejne poziomy. Arystoteles i Tomasz nie znali koncepcji emergencji, ale nawet gdyby ją znali, prawdopodobnie nie znalazłaby ona uznania w ich oczach. Kierowali się bowiem zasadą metafizyczną, że to, co mniej doskonałe, nie może wytworzyć tego, co bardziej doskonałe. Najbardziej złożone struktury materialne, w jakichkolwiek konfiguracjach, nie mogą wyłonić jakości wyższych, na przykład mentalnych. To, co wyższe jakościowo, musi być już jakoś (potencjalnie) obecne w strukturze podstawowej. Dodatkowo można powiedzieć, że ilościowa koncentracja tego, co niższe, nie prowadzi do tego, co wyższe: przejście od aspektu ilościowego do jakościowego nie wchodzi tu w rachubę. Jednak funkcja diachroniczna musi być uznana i należyte wytłumaczona, a to może być nieco trudniejsze niż wyjaśnienie funkcji synchronicznej. Obserwacja procesów empirycznych związanych z eta-

¹⁸ Też tak można byłoby postawić, ale w odwrotnej kolejności. Chodzi o to, że patrząc na proces animacji od strony duszy rozumnej można byłoby zrozumieć następowanie form mniej doskonałych. Dusza rozumna bowiem – jak wskazaliśmy powyżej – zawiera w sobie funkcje i tej wegetatywnej, i zmysłowej.

¹⁹ P. Lee, *Abortion and Unborn Human Life*, Washington, D.C., 1996, s. 83.

pami rozwojowymi pozwala nam na przyjęcie wstępnej tezy, odnoszącej się do relacji tego, co zewnętrzne, do tego, co wewnętrzne. Chodzi o wskazanie na to, że embriion nie jest zasadniczo stymulowany w rozwoju czymś pochodzącym spoza jego istnienia, tylko tym, co przynależy już do jego struktury²⁰.

Tomaszowe rozumienie duszy jako pierwszego aktu istnienia, jako rzeczywistości mającej swoje różne władze, jako substancji niepełnej, a jednak wewnętrznie złożonej i niosące różne doskonałości, stwarza grunt do zaadaptowania tych dwóch podstawowych funkcji. Dusza ludzka w istnieniu embrionalnym, następnie płodowym i po

urodzeniowym ujawnia swoje różne własności, a zarazem jest zdolna do „koordynowania” zachodzących przemian i pojawiania się odpowiednich dla nich fenomenów. Dusza embriionu jest więc równocześnie systemem synchronicznym i diachronicznym. Ale teza ta pociąga za sobą inne konieczne twierdzenie. Dusza ludzka jest od początku dana jako dusza w pełni ludzka i osobowa, a więc dusza rozumna: w całym swym złożeniu i potencjalności. Tylko wtedy bowiem możemy zrozumieć aktualizowanie się ludzkiego istnienia, kiedy przyjmiemy, że od samego początku ta struktura bytowa jest obecna z całym swoim „wyposażeniem”.

Dusza osoby a jej potencjalność

W dyskusjach na temat potencjalności życia prenatalnego przyjęło się stosować rozróżnienie na potencjalność obiektywną (zewnętrzną) i potencjalność subiektywną (wewnętrzną). Rozróżnienie to ma swoje korzenie już w myśli średnio-wiecznej²¹, a nawet starożytnej²². Ta pierwsza zbliża się w rozumieniu do stanu prawdopodobieństwa. Choć może łączyć się z odpowiednimi cechami, które ma dane istnienie (cechami, które

mogą wejść w konstytucję nowego istnienia), to jednak aktualizacja potencjalności obiektywnej nie może dokonać się bez udziału czynnika zewnętrznego. Natomiast rozumienie potencjalności wewnętrznej odnosi się do przekonania, że dane istnienie, na przykład ludzki embriion, ma w sobie całą możność do stania się tym, kim jest. Co więcej, istotne jest tu wskazanie na obecność czynnika, który – o ile nie jest zakłócony – nieja-

²⁰ Choć nie można tu pominąć funkcji środowiska rozwojowego (np. organizm matki), to jednak zasadniczą rolę odgrywa tu dynamizm własny. Zauważono, że embriiony uzyskane drogą *in vitro* i przechowywane w misach laboratoryjnych rozpoczynają normalny cykl rozwojowy, choć są pozbawione wspierającej funkcji organizmu matki. Przy wszystkich uzasadnionych wątpliwościach moralnych, jakie dotyczą metody *in vitro*, powyższa obserwacja potwierdzałaby tezę, że organizm matki nie odgrywa roli głównego stymulatora w rozwoju zygoty.

²¹ M. Machinek, *Embriion ludzki*, w: *Encyklopedia bioetyki*, red. A. Muszala, Radom 2005, s. 141.

²² Czytamy u Arystotelesa: „(...) «potencjalny» będzie w jednym sensie oznaczał to, co może rozpocząć ruch albo zmianę w ogóle (...), czy to w innej rzeczy, czy w tej samej *jako* innej. W drugim znaczeniu potencjalnym nazywa się to, co jest objęte potencją czegoś innego”. Zob. Arystoteles, *Metafizyka*, tłum. K. Leśniak, Warszawa 1983, V, 12.

ko samoczynnie przeprowadza ze stanu możliwości do aktu. Inaczej mówiąc, nie jest tu potrzebna żadna szczególna interwencja zewnętrzna w procesie aktualizacji.

Rozróżnienie na funkcję synchroniczną i diachroniczną duszy może rzucić pewne światło na rozumienie potencjalności wewnętrznej. Generalnie możemy powiedzieć, że funkcje te zakładają pewne dynamizmy wewnętrzne, a w związku z tym odpowiednią wsobną potencjalność. Jest ona wieloaspektowa i wyraża się w możliwości poszczególnych stanów i struktur wewnętrznych. Tak więc idąc torem myślenia Tomasza z Akwinu możemy powiedzieć, że embrion ma szczegółowe potencjalności określone danymi władzami duszy²³, czyli możność wegetatywną, zmysłową, pożądkawczą, umysłową oraz ruchową. One to byłyby przykładem potencjalności synchronicznych. Jednak zarazem wczesne życie ludzkie charakteryzuje się typem potencjalności diachronicznej. Scharakteryzowanie jej jest nieco trudniejsze, jednak określiłobyśmy ją jako po-

tencjalność całej osoby, którą można by ująć w dwóch aspektach: genetycznym i aktualnym. W tym pierwszym możliwość ta byłaby zdolnością do takiego rozwoju (aktualizacji) embrionu-płod, że różne jakościowo własności następują po sobie w uporządkowany sposób²⁴. Potencjalność ta byłaby pomocna w zrozumieniu tego, dlaczego te poszczególne struktury, rozumiane jako bazy tychże własności, w ogóle się ujawniają i wchodzą ze sobą w pewną przewidywalną zależność. W aspekcie aktualnym potencjalność diachroniczna służyłaby do wytłumaczenia stałego skoordynowania i komplementarności poszczególnych możliwości i podbudowujących je struktur w życiu dorosłej jednostki ludzkiej. Należy podkreślić, że władze duszy, tak w embrionie, jak i u dorosłej jednostki ludzkiej są jakościowo zróżnicowane, co szczególnie jasno widać u tej ostatniej. Ich koordynacja, wzajemna zależność i komplementarność ujawnia typ fundamentalnej zdolności, który można określić potencjalnością makrosystemu.

Zakończenie

Pojęcie potencjalności człowieka jest istotnie uwarunkowane rozumieniem duszy jako fundamentalnej zasady organizującej całość istnienia. Konsekwentnie więc ujęcie podstawowego dynami-

zmu ujawniającego się na etapie życia embrionalnego jest w istotny sposób zależne od tego, jaką koncepcję duszy przyjmujemy. W tradycji arystotelesowsko-tomistycznej nie możemy mówić

²³ Sama dusza – jak wspomnieliśmy powyżej – jest aktem pierwszym człowieka, ale jako taka ma różne potencjalności związane z władzami, które aktualizują się sukcesywnie, co w przypadku embrionu związane jest z wytworzeniem odpowiednich struktur materialno-cielesnych.

²⁴ Na przykład w rozwoju embrionu, a później płodu, można dostrzec wyłanianie się trzech typów doskonałości: wegetatywno-metabolicznej, następnie sensytywno-czuciowej, a w końcu (ok. 32 tygodnia ciąży) – doskonałości związanej z przeżyciami świadomymi (rudymetarna świadomość).

o jednorodnym rozumieniu tej zasady. *De facto* mamy tu do czynienia z dwoma różniącymi się koncepcjami, a przez to z dwoma możliwymi ujęciami możliwości. Tak więc może to być *koncepcja potencjalności po sobie następujących*, uformowana na bazie teorii następstwa dusz. Ale również może to być *koncepcja potencjalności ujawniających się stopniowo*, podbudowana przez teorię duszy jako struktury bytowej zaistniałej wraz z powstaniem człowieka (albo po prostu to powstanie człowieka istotnie warunkującej). Tomasz z Akwinu wydaje się opowiadać za tym ostatnim rozwiązaniem, co – poza przedstawionymi argumentami – znajduje jeszcze inne potwierdzenia u znawców myśli tego filozofa²⁵.

Dusza w ujęciu Tomaszowym ma różne możliwości, od tych prostych związanych z podstawowymi strukturami istnienia biologicznego, aż po te złożone, określające funkcje duchowe i mentalne. Układają się one w pewną hierarchię w świetle doskonałości, które

zwykle towarzyszą życiu ludzkiemu. Generalnie można je określić mianem dynamizmów synchronicznych, które jednak są połączone scalającym je dynamizmem diachronicznym. Odpowiednio można je określić – odwołując się do pewnej analogii ze świadomością – mianem dynamizmu aktowego i meta-aktowego, albo dynamizmu horyzontalnego i wertykalnego. Podsumowując można powiedzieć, że analizy filozoficzne Tomasza z Akwinu i jego współczesnych komentatorów potwierdzają tezę, że istnienie ludzkie, poczynwszy od stanu embrionalnego, choć jest istnieniem warunkowanym, to jednak jest nie tyle rzeczywistością zewnętržno-sterowną, ile bardziej – wewnętržno-sterowną. Choć już procesy empiryczne sugerują to twierdzenie, to jednak przedstawiona koncepcja duszy jest tego potwierdzeniem. Teza o złożonej i dwupoziomowej potencjalności wewnętrznej jest istotnym elementem tego twierdzenia.

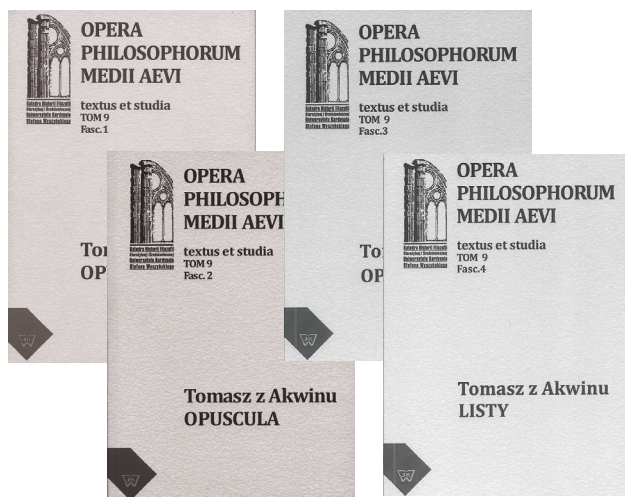
²⁵ Na przykład Andrzej Maryniarczyk podejmuje ciekawą linię dowodzenia tej tezy, odwołując się do całego systemu filozofii Tomasza z Akwinu. Omawia on następujące argumenty: 1) argument z treściowego określenia bytów; 2) argument z jedności bytu; 3) argument z suwerenności bytowania rzeczy; 4) argument z racjonalności bytów; 5) argument z celowości bytów; 6) argument z doskonałości bytów; 7) argument z mocy obowiązwalności prawa tożsamości bytów; 8) argument z mocy obowiązwalności prawa niesprzeczności bytów; 9) argument z mocy obowiązwalności prawa wyłączonego środka; 10) argument z mocy obowiązwalności prawa racji bytu; 11) argument z mocy obowiązwalności prawa celowości; 12) argument z mocy obowiązwalności prawa integralności bytu, zob. A. Maryniarczyk, *Spór o opóźnioną animację. Prawdziwy czy pozorny problem?*, dz. cyt., s. 82-87.

The potentiality of embryo and the concept of human soul

Keywords: embryo, soul, animation, potentiality, Aristotle, Thomas Aquinas

In the philosophy inspired by Aristotle and Thomas Aquinas there are some controversies concerning the animation of human embryo. This is connected with a lack of clarity as to its potentiality, and in particular the so-called inner potentiality. In clarifying these difficulties what is essential is to understand

what the soul itself is. And here there appear some differences between Aristotle and Aquinas. In the paper, the author explains this issue and proposes an original concept of inner potentiality of embryo. It consists in two interdependent dynamisms: synchronic and diachronic.

Tomasz z Akwinu

Opuscula

OPERA
PHILOSOPHORUM
MEDII Aevi

TOM 9, FASC. 1 (2011),
2 (2011), 3 (2014)
i 4 (2015 - Listy)

Warszawa 2011-2015

W trzech zeszytach IX tomu Opera Philosophorum starano się zestawić głównie filozoficzne opuscula św. Tomasza, reprezentujące różne dyscypliny filozoficzne. W pierwszym zeszycie mamy metafizykę, reprezentowaną przez *De ente et essentia*, logikę z traktatu *O błędach*, hermeneutykę biblijną z kazań oraz wykładu *O artykułach wiary i sakramentach Kościoła* raz filozofię moralną z *Listu o wyrokach gwiazd*, kosmologię reprezentowaną przez opuscula *De mixtione elementorum* i *De motu cordis*, a nawet ekonomię i politykę, zawartą w *Liście do księżnej Brabancji* lub hrabiny Flandrii (słynnym *De regimine Judaeorum*).

Zeszyt drugi zawiera także metafizykę, reprezentowaną przez fragmenty Kwodlibetów w przekładzie Pawła Banego oraz Kwestię o prawdzie z *Komentarza do Sentencji Piotra Lombarda* w tłumaczeniu Tomasza Pawlikowskiego; logikę z traktatu *O zdaniach modalnych*, przetłumaczonego przez Dawida Lipskiego i Michała Zembrzuskiego; etykę i teologię moralną z kwestii *De caritate* (*O miłości*) w przekładzie Jacka Ruszczyńskiego.

Trzeci stanowią przekłady *De principis naturae* (A. Andrzejuk), *De unione verbum incarnatum* (L. Szyndler), *Expositio super Decretalem* (A. M. Filipowicz) oraz fragmenty *Komentarza do Sentencji* (M. Głowala).

Czwarty zeszyt tomu 9 zawiera przekłady listów na różne tematy pisanych przez Tomasza z Akwinu do różnych adresatów.

Wydawnictwo UKSW - www.wydawnictwo.uksw.edu.pl